

Հովհաննես Մասեկյան

Շ Ե Ք Ս Պ Ի Ր Ի
ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ՍՏԵՂԵԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍԵՀՅԱՆ

(Կենսագրական ուրվագիծ)

Հովհաննես Մասեհյանը ծնվել է պարսից մայրաքաղաքում, 1864 թ. փետրվարի 23-ին: Նրա ծնողները՝ Մերունի Մասեհյանը և Աննա Երվանդյանը, Թեհրան էին գաղթել Թավրիզից: «Մերունի աղան՝ Նասրեդդին շահի պալատի ոսկերչապետը, — գրում է Մասեհյանի կենսագիր Գ. Դարֆին, — լուրջ, բարի և պարտաճանաչ մի մարդ էր՝ հարգանք պատկառող, նուրբ ճաշակով արվեստագետ և ուսումնասեր»¹: Նա հռչակված է եղել իր ձեռակերտ ադամանդակուռ դլոբուսով: Ականատեսը պատմում է, որ շահի ձեռնալիք պալատի դահլիճներից մեկում դրված է եղել արքունի հրաշալի զարդերից մեկը՝ հայտնի երկրագունդը, շինված հակինթ, փիրուզ, զմրուփտ, ադամանդ, մարգարիտ և այլ թանկագին քարերից: Մերունի աղան մասնակցություն է ունեցել Թեհրանահայ հասարակական կյանքին: Նա հաճախ ընտրվել է ուսումնական գործը ղեկավարող ընկերության վարչության կազմում: Հովհաննեսի մայրը սերում է Թավրիզի համբավավոր՝ Երվանդյանների գերդաստանից: Մասեհյան ընտանիքը կապված լինելով պալատի հետ, բնականաբար, բարեկեցիկ վիճակի մեջ է եղել և վայելել է բավական լայն արտոնություններ:

Հովհաննեսը՝ տակավին հինգ տարեկան, հաճախել է ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս եկեղեցում գործող Մկրտիչ վարդապետի վարժարանը: Մեկ տարի անց, 1870 թ. նա ընդունվել է Թեհրանի Հայկազյան նորաբաց դպրոցը, որտեղ ներառվել էր զանազան ընդհանուր և հատուկ ուսուցիչներ Գ. Զոհրաբյանը, Ա. Ավետիսյանը, Ա. Սարգսյանը, Մ. Մարգարյանը, Հ. Գասպարյանը, Ալ. և Ն. Գորոյանները:

Մասեհյանի ուսումնառության տարիներին դպրոցում ավանդվել են պարսկերեն, հայերեն, ֆրանսերեն, Հայաստանի և ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, երգ-երաժշտություն և այլ առարկաներ: Մասեհյանը դպրոցն ավարտել է 1878 թ. գերազանց առաջադիմությամբ, սլարգեատրվելով «ոսկե խաչ» նշանով:

Հովհաննեսի սովորելու արտակարգ ընդունակությունն ու սերը ստիպում է ուսումնասիր հորը 1879 թ. նրան ուղարկել Թավրիզ, աշակերտելու իր մոր-եղբոր՝ Անտոն խան Երվանդյանին։ Վերջինս պարսից գահաժառանգ Մուզաֆ-ֆեր-էդ-Դինի ուսուցիչ-դաստիարակն էր, ժամանակի ուսումնականներից մեկը։ Նա տիրապետում էր հայերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն լեզուներին։ Իր լեզվական հարուստ գիտելիքները, հատկապես հայերենի իմացությունը, Հովհաննեսը ձեռք է բերում Անտոն խանի մոտ։ Երեք տարի ուսանելով այստեղ, 1881 թ. Մասեհյանը մեկնում է Փարիզ։ Մոտ երեք տարի սովորում է Կոլեժ դ'Ֆրանս հաստատությունում։ Այս՝ ինչպես թարգմանել է Աճառյանը, «Բարձր ուսմանց վարժարանը» օժտված էր ինքնա-վար կանոններով։ Սովորողների նկատմամբ ազգության, գույքային, հասակի, սեռի խտրականություն չէր հարուցվում, քննություններ չկային՝ ոչ ընդունվե-լիս և ոչ ավարտելիս։ Ունկնդրությունները կամավոր էին և ձրի։

Մասեհյանը ունկնդրել է Բարձր ուսմանց վարժարանի գրական և պատ-մական բաժիններում ավանդված առարկաներ։ Այդ տարիներին համալսարա-նում պաշտոնավարել են եգիպտագետ Մասպերոն, պատմաբան Ալֆրեդ Մո-րիս, ասորագետ-ուրարտագետ Օպպերը, քերականներ Բերնարը, Գաստոնը, արվեստի տեսաբան Գիլմոն, հնդկագետ Սիլվեն Լիկն և այլ պրոֆեսորներ։ Հաստատությունը կառավարել է նշանավոր Ռենանը։

Ուսմանը զուգընթաց Մասեհյանը զբաղվել է թարգմանությամբ։ Նրա սկզբնական թարգմանությունները եղել են ֆրանսիական գրականությունից։ 1884 թ. օգոստոսին քսան տարին նոր բոլորած Հովհաննես Մասեհյանը վերա-դառնում է Թեհրան։ Գիտելիքների մեծ պաշարը, լեզվական զարմանալի կա-րողությունները, կիրթ վարքն ու բարձր նրան պահում են բոլորի ուշադրու-թյան կենտրոնում։

Մասեհյանը աշխատանքի է անցնում Թեհրանի Հայկազյան դպրոցում իբրև ուսուցիչ և նույն տարին էլ թարգմանի (դար-ուլ-թարջումե) պաշտոնով հրավիրվում է պարսից շահի արքունիքը։ Սրանով էլ սկսվում է նրա երկարամ-յա բարդ ու դժվարին դիվանագիտական ու թարգմանչական գործունեությունը։

Պարսից շահի արտակարգ պատվիրակությունը՝ իշխան Հեսամ-էս-Սալթա-նեի գլխավորությամբ, 1887 թ. մեկնում է Լոնդոն՝ մասնակցելու Վիկտորիա թագուհու գահակալության 50-ամյակի տոնակատարությանը։ Պատվիրակու-թյունը, որի ավագ թարգմանն էր Մասեհյանը, անցնում է Բոսֆորով։ «Օգոս-տոսի 1. Հովհաննես իսան Մասեհյանը, — գրում է գրականագետ և հասարակա-կան գործիչ Հրանտ Ասատուրը, — կուգա Պոլիս՝ Լոնդոն երթալու և հոբելյանի հանդեսներուն մասնակցելու համար, իբր թարգման»։

Շքեղ հոբելյանը Լոնդոնում, պաշտոնական ու անպաշտոն հանդիպումնե-րը, ատենախոսությունները, ինչ խոսք, գալիս են գործնականորեն լրացնելու

Մասեհյանի դիվանագիտական ունակութունները: Անդրկովկասը, հատկապես Թիֆլիսը, դրականապես են ազդում պարսկահայության կյանքի բոլոր բնագավառների վրա, իսկ Թեհրանը այդ ոլորտից դուրս չէր մնում, Թեհրանը գաղափարապես մեծ մասամբ սնվում էր Թիֆլիսից: Այդ է ահա պատճառը, որ Մասեհյանը, մտնելով ազգային գործունեության մեջ, ձգտում է կապ հաստատել ժամանակի հայկական մշակույթի այդ կենտրոնում աշխատող հայ անվանի մարդկանց հետ:

Մասեհյանը հատկապես սերտ կապի մեջ է մտնում հասարակական գործիչ Համբարձում Առաքելյանի հետ: Նրան ուղղված նամակները թանկագին վավերագրեր են և բացահայտում են թարգմանչի կյանքի և գործի հիմնական դրվագները:

Մասեհյանը 1888 թ. տնօրինում է Հայկազյան դպրոցը, իսկ 1891 թ. ընտրվում է «Ուսումնասիրաց ընկերության» հոգաբարձության անդամ: Հաջորդ տարվա ձմռանը նա ստանձնում է այդ ընկերության ղեկավարի պաշտոնը:

Մասեհյանին հետաքրքրում է ոչ միայն պարսկահայ կյանքը, այլև ազգի մեջ տեղի ունեցող ողջ անցուղարձը: Զի եղել հասարակական մի կարևոր երեվոյթ, որի նկատմամբ անտարբեր եղած լինի նա:

1892 թ. գարնանից Մասեհյանը ձեռնամուխ է լինում Շեքսպիրի թարգմանությանը: Զեռնարկելով «Համլետ»-ի թարգմանությունը, նա փորձում է բացահայտել իր բանաստեղծական ունակությունը: Չնայած խիստ զբաղվածությունը, մինչև 1893 թ. նա հասցնում է թարգմանել «Համլետ»-ի վերջին արարվածները, «Մակբեթը», «Ինչպես կուզեքը» և «Փոթորիկը»: Թարգմանչին գայթակղողը միայն Շեքսպիրը չէր, այլ նաև նրա երկու հայրենակիցները՝ Զորջ Բայրոնը և Վալտեր Սկոտը: Մով զբաղմունքի մեջ նա կարողանում է թարգմանել առաջինի «Երազը», որ անտիպ է մնում մինչև 1903 թ.:

Մասեհյանը 1894 թ. հունվարին հիմնել է և խմբագրել պարսկահայ առաջին տպագիր օրգանը՝ «Շավիղը», թղթակցել է «Մշակ»-ին:

Նույն տարվա դեկտեմբերին Մասեհյանը շահի արտադարգ պատվիրակության կազմում լինում է Պետերբուրգում: Պատվիրակության պաշտոնական ընդունելությունը և ուղեբձների փոխանակությունը կատարվում է Անիչկովի պալատում, դեկտեմբերի 9-ին: Պարսիկ հյուրերը պարգևատրվում են պատվո նշաններով: Մասեհյանին շնորհվում է Ստանիսլավի Երկրորդ աստիճանի շքանշանը: Այդ օրերին նա այցելում է «Արաքս»-ի խմբագրատունը և ծանոթանում Սարգիս Գուլամիրյանցի հետ, որը, ի դեպ, թավրիղեցի էր: Վերադարձի ճանապարհին պատվիրակությունը կանգ է առնում Մոսկվայում, Մասեհյանը այցելում է Լազարյան ճեմարան և ծանոթանում դասախոսական կազմի հետ:

Հիշյալ «...ճանապարհորդությունների ընթացքում,—գրում է Դարֆին,— իր լեզվագիտության, լուրջ բնավորության և կատարյալ ազնվականի իր կեց-

վածքով շահում է շատ բարեկամներ և առանձնահատուկ համբավ ստեղծում իր շուրջը»³։ Պարսից կառավարությունը Մասեհյանին նշանակում է արտաքին գործերի մինիստրության գրասենյակի պետ (1895 թ. կեսերին), միաժամանակ թողնելով արքունի թարգմանի պաշտոնում։

1894 թ. աշնանը Թիֆլիսում լույս է տեսնում Մասեհյանի «Համլետը», որը հայ մտավորականությունը ընդունում է շերմությամբ։

1895 թ. ամռանը Մասեհյանը թարգմանում է ևս երեք պիես՝ «Վենետիկի վաճառականը», «Ռոմեո և Ջուլիետ», «Արքա Լիր» և Ռիչարդ Ուայտի «Լեդի Գրվիլ» ընդարձակ հոդվածը։ Մանրաբեռնվածության պատճառով նա 1896 թ. հրաժարվում է Հայկազյան դպրոցի տեսչի պաշտոնից և զասերից, մնալով, սակայն, «Ուսումնասիրաց ընկերության» ատենապետ մինչև 1901 թ., Թեհրանից հեռանալը։

Պարսից շահը 1897 թ. մայիսին մի պատվիրակություն է ուղարկում Անգլիա, Վիկտորիա թագուհու թագադրության 60-ամյա հոբելյանին մասնակցելու համար։ Այս արտակարգ պատվիրակության առաջին քարտուղար է նշանակվում Հովհաննես Մասեհյանը։

Ինչպես պետք էր ենթադրել, այս անգամ Լոնդոնում Մասեհյանը ուշադրության է արժանանում ոչ միայն իբրև պատվիրակության անդամ։ Պաշտոնական և անպաշտոն ընդունելությունների ընթացքում, անկասկած, նրան ներկայացրել են նաև որպես Շեքսպիրի հայ թարգմանիչ։ Չմոռանալով շերտել, որ ընդդեմյան գրական հասարակայնությունը, թեկուզև նեղ շրջանակներում, մինչ այդ գիտեր, որ «Համլետ»-ը հաջողությամբ թարգմանվել է հայերեն։ Անգլիայում այդ իրողությունն իմացվել է «Standart» լրագրում տպագրված ընդարձակ հոդվածից։

Լոնդոնից վերադարձի ճանապարհին պարսից պատվիրակությունը նորից հանգրվանում է Թիֆլիսում։ Մասեհյանը տեսակցում է քաղաքի հայ մտավորական գործիչների հետ։ Հրատարակչական ընկերության ղեկավարների հետ համաձայնության է գալիս իր թարգմանությունների տպագրության շուրջը. «Իմ կողմից,—գրում է նա Առաքելյանին,—բարև պր. Քալանթարին և խմբագրության մյուս պարոններին։ Իսկապես շատ լավ հիշատակ եմ պահած վերջին անգամ (1897 հուլիս) Թիֆլիսում անցկացրած օրերից և այդ պարոնների հետ ունեցած իմ ծանոթությունից։ Հույս ունեմ, որ առիթ կ'ենթկայանա այդ բոլորը նորոգելու»⁴։

Մասեհյանը պարսից կառավարության արտաքին գործերի մինիստրությունում վարել է նաև այլ պաշտոններ, ինչպես՝ մամուլի բաժնի վարիչ, արևելեյան երկրների բաժնի պետ, օպերատիվ տեսուչ, միևնույն ժամանակ մնալով շահի անձնական թարգմանը։ Թեհրանում եղած վերջին հինգ տարիների ընթացքում Մասեհյանը հավանորեն նոր թարգմանություններ չի կատարել։

Մասնհյանի երախտիքը մեծ է նաև պարսկական դպրոցների հիմնադրման և ընդարձակման գործում: 1899 թ. նրա նախաձեռնությամբ և մասնակցությամբ Թեհրանում բացվում է քաղաքական գիտությունների դպրոց, որտեղ նա, վարում է միջազգային իրավունքի և ընդհանուր պատմության ամբիոնները: 1900 թ. նա պարսկահայ կրթական սիստեմը վերափոխող և լուսավորության ցանցը ընդարձակող ժամանակավոր հանձնաժողովի ղեկավարներից մեկն էր: 1901 թ. ապրիլին Մասնհյանը լինում է Բաքվում և մասնակցում հիշյալ նպատակներին նվիրված խորհրդակցություններին:

1901 թ. սկսվում է Մասնհյանի կյանքի եվրոպական փուլը, շուրջ քսանյոթ տարի տևող հետաքրքրական ու նշանակալից մի ժամանակամիջոց՝ ոչ միայն դիվանագիտական աշխատանքի, այլև գրական-ստեղծագործական և ազգային-հասարակական բնագավառներում:

Նույն տարվա մայիսին Մուզաֆֆեր-էդ-Դին շահը (1896—1906) դեսպանության նոր կազմ է ուղարկում Բեռլին: Էհթեշամ-էս Սալթանեն նշանակվում է դեսպան, իսկ Մասնհյանը՝ խորհրդական: Նրանք ճանապարհվում են Թիֆլիսի վրայով, ուր Մասնհյանը կրկին տեսնվում է իր բարեկամների հետ:

Մասնհյանին Եվրոպա ուղարկելը, ինչպես ցույց են տալիս անուղղակի փաստերը և առանձին ակնարկները, թելադրված չէր միայն պաշտոնի բերումով և ոչ էլ աչքերի բուժմամբ, ինչպես նշում է ինքը: Դրա տակ թաքնված էր պաշտոնական միջավայրի ծածուկ դիտավորությունը՝ մայրաքաղաքից հեռու պահել լուսամիտ ու առաջադեմ, բազմակողմանիորեն զարգացած մի անձնավորություն:

Նույն տարվա հուլիսին պարսից դիվանագիտական առաքելությունը, թերևս Մասնհյանի ղեկավարությամբ, Բեռլինից մեկնում է Ֆրանսիա, հետո՝ Լոնդոն:

«Համլենտը» և շեքսպիրյան մյուս թարգմանությունները, ինչպես և դիվանագիտական աշխատանքը Մասնհյանին լայն ճանաչում էին բերել բոլոր նշանավոր հայ գաղթավայրերում: Նրա մասին հաճախ էին գրում մամուլում, խոսում հավաքույթներում: Նրա Եվրոպա մեկնելը արձագանք է գտնում զանազան պարբերականներում: Նրա Փարիզում գտնվելը նույնպես արձանագրվում է որոշ թերթերում, այդ թվում և Կ. Պոլսի «Սուրհանդակ» լրագրում: Այս պարբերականի թղթակիցը Փարիզի Պելլիվ ճյուղանոցում այցելում է Մասնհյանին: Նրանց զրույցը տպագրվում է թերթում: «...Վայրկյան մը ետք վ. շահի պաշտոնական թարգմանը կընդունի զիս,—գրում է թղթակիցը,—զմայլելի ու սիրելի պարզությամբ մը: Հուշատետրին մեջ քանի մը նախադասություններ գրի առնելու պահին օգտվելով կդիտեմ զինքը: Անկեղծությամբ ու բարությանբ լեցուն լայն դեմքի մը վրա կբացվին երկու սև, խոշոր, խելացի աչքեր: Բարձր ճակատ մը, որ իր ետևը կհովանավորե ամենին փայլուն, ամենին զորեղ ու

ամենն արգավանդ իմացություններն մեկը: Իր խիտ, թավ ու թուխ պիսիքը առնական աննվաճ կամքի մը ու անհողողող նկարագրի մը տպավորություն կշեռտեն: Իր ամբողջ դեմքին կարտացոլի հմայքի ու ազնվության անդիմադրելի ճառագայթում մը: Բղթակիցը ցանկանում է հարցազրույցը հրապարակել, սակայն Մասեհյանը համեստորեն ասում է. «Ո՛հ, ինչ հարկ, ես չեմ ուզեր շուրջս հանված աղմուկը»: Բղթակիցը մատնացույց անելով «Համլետի» օրինակը, հարցնում է. «Այս... Զե՛ր թարգմանությունն ըլլալու է...»: «Այո,—պատասխանում է խոսակիցը,—իմս է, միտք ունիմ մի քանի սրբագրություններ ընել, վերստին տպագրութենէն առաջ»: Այն հարցին, թե ինչպե՞ս է ժամանակ գտնում պետական ծառայությունից զատ գրական աշխատանքով զբաղվելու, Մասեհյանը պատասխանում է ինքնատիպ հակիրճութեամբ. «Ժամանակ չունիմ»-ը անկամի ու ծուլի խոսք է, ուզողը միշտ կրնա ժամանակ գտնել: Նա ավելացնում է, որ արտաքին գործերի մինիստրութեան մեջ ունեցած պաշտոնը շատ ժամանակ է խել իրենից. «Հակառակ ահագին զբաղումներու,—ասում է նա,—կարողացա գրական աշխատություններով ալ զբաղիլ»⁵: Նա թվում է այն պիսիները, որ մինչև 1896 թ. թարգմանել է: Նա ասում է նաև, որ Շեքսպիրը իր «Նախասիրած» հեղինակն է:

«Մուրճ» ամսագրում Մասեհյանը 1901 և 1902 թթ. հրատարակում է Սաադիի «Անձրեկ կաթիլը» և Բայրոնի «Էանթին» ձոնը («Զայլդ Հարուդի» նախերգանքը):

Զնայած ծանրաբեռնված վիճակին, թարգմանիչը ձեռք չի քաշում գրական աշխատանքից: Մասեհյանը այն բացառիկ անհատներից է, որոնք կարողացել են կամքի և աշխատասիրութեան հզոր ուժով պետական գործունեությունը վարպետորեն զուգակցել ստեղծագործական աշխատանքին: Բանասեր Հ. Զավրյանը հետաքրքիր մանրամասն է պատմում. «Առավոտյան ժամը հինգին նա նստում է սեղանի գլուխը և աշխատում է թարգմանությունների վրա, կարդում էր, սովորում անգլերեն ու գերմաներեն լեզուները: Ժամը 9-ին գրական աշխատանքը վերջանում էր և սկսվում էր դիվանագետի լարված գործունեության օրը: Եվ այս սովորությունը նա պահեց մինչև մահ՝ անշեղ, համառ աշխատանքով շարունակելով կատարելագործել իր զարգացումը»:

Մեզ հայտնի չէ, թե մեր դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում Հովհաննես Մասեհյանը կատարե՞լ է արդյոք նոր թարգմանություններ Շեքսպիրից, թե ոչ, բայց որ նա շարունակել է վերանայել, հղկել իր նախկին գործերը, անտարակուսելի է: Հնարավոր է, որ հենց այս տարիներից էլ նա սկսում է վերաթարգմանել իր նախապես թարգմանածները, այսինքն՝ ոտք է դնում իր ստեղծագործության նոր, ավելի բարձր շրջանը:

Մեր դարի սկզբին Պարսկաստանի քաղաքական կացությունը փոխվում է: Ներքին անբարեկարգ վիճակին ավելանում է դրսի ուժերի քայքայիչ գործու-

ներկայումս, ուժեր, որոնք հետամուտ էին երկիրը դնել գաղութային պայմաններին մեջ։ Հակամարտ դասակարգերի թշնամությունը սուր կերպարանք է ստանում, վտանգի տակ դնելով միապետական վարչակարգը։ Պարսից շահը հաճախ փոփոխություն է մտցնում կառավարող կաբինետում։ 1903 թ. աշնանը ժողովրդական հուզումների ազդեցության տակ պարսից շահի կառավարության պրեմիեր մինիստր Աթաբեկ-Ազամ-Ամին-էս-Սալթանեն, որը մեղադրվում էր եվրոպական կապիտալի առաջ Պարսկաստանի դռները լայն բացելու և երկրում թանկություն առաջ բերելու համար, հրաժարական է տալիս։ Նոր կաբինետի պրեմիեր է նշանակվում Այն-էղո-Դովլեհն։

Մասեհյանը 1905 թ. հոկտեմբերին նշանակվում է Բեռլինի պարսից գործերի հավատարմատար։

1906 թ. սեպտեմբերին Բեռլինում գումարվում է միջազգային համաժողով, որտեղ քննարկվում է ժողային նավերի և առափնյա ռադիոկայանների փոխադարձ կապի վերաբերյալ կոնվենցիայի նախագիծը։ Այդ համաժողովում Մասեհյանը ներկայացնում է Պարսկաստանը։ 1907 թ. մայիսի առաջին օրերին նա դիվանագիտական հանձնարարությամբ դնում է Ֆրանսիա։

Մասեհյանը հուլյս է ունեցել, թե իրեն ետ կկանչեն Բեռլինից, սակայն այդ տեղի չի ունեցել։ Նրա ներկայությունը Թեհրանում՝ երկրի համար լարված մի ժամանակաշրջանում, հավանորեն անցանկալի է համարվել։ Մասեհյանը դժգոհ է եղել շատերի համար նախանձելի իր պաշտոնից, սակայն մնալով պատշաճության սահմաններում, գործը տարել է բարձր պատասխանատվությամբ։ Եվ ինչպես հատուկ է մեծ մարդկանց, անձնականը նրա համար միշտ ստորադաս է եղել։ Նա ոչ մի դեպքում չի համաձայնվում «դեսպանատունը առանց վերահսկողության ձգելով մի երկար ճանապարհորդություն կատարել», որը վերաբերում էր նրա ամուսնությանը։ Եվ իրավ, նա ժամանակ չգտավ ընտանիք կազմելու։

Նույն տարվա նոյեմբերին Մասեհյանը նորից Ֆրանսիայում է, թե ի՞նչ հանձնարարությամբ, դժվարանում ենք ասել։ Դիվանագիտական գաղտնապահությունը, բնականաբար, թույլ չի տվել նրան ակնարկ անելու իր առաքելությունների նպատակի մասին։ Հետևապես նրա դիվանագիտական ասպարեզի վերաբերյալ քիչ բան է հայտնի մեզ։

1908 թ. ձմռանը դիտավորություն է եղել Մասեհյանին նույն պաշտոնով նշանակել Լոնդոն, սակայն այդ ևս չի կատարվել։

Բուրժուական հեղափոխությունը Պարսկաստանում 1908 թ. մտնում է իր վճռական փուլը։ Երկրի հյուսիսից շարժվելով՝ դեմոկրատական ուժերը կատարյալ հաղթանակ են տանում միապետական բանակի դեմ և գրավում Թեհրանը։ 1909 թ. հուլիսի 16-ին Պարսից նորակազմ Մեջլիսի բարձրագույն խորհուրդը գահազրկում է Մահմեդ Ալի շահին և թագավոր հռչակում նրա 14-ամ-

յա որդի Սովթան Ահմադին: Անշափահաս շահի խնամակալ է նշանակվում սկզբում դարձյալ Ղաջարէ Ազատ-էլ-Մուլքը, իսկ 1910 թ. աշնանը նրան փոխարինում է Նասր-ու-Մուլքը:

1907 թ. Մահմեդ Ալի շահը հրամայում է ցրել էնշումենները (խորհուրդ), սակայն պրեմիեր Նասր-ու-Մուլքը չի համաձայնում այդ անել և կառավարությանը հրաժարական է ներկայացնում: Շահը նրան կալանքի է ենթարկում, բայց Թեհրանի անգլիական դեսպանի պահանջով նա ազատվում է բանտից և վտարանդվում Եվրոպա: Նասր-ու-Մուլքը ունեցել է լիբերալ հայացքներ, կողմնակից է եղել սահմանադրական կարգերի: Զբաղվել է նաև գրականությամբ: Տեղեկություններ կան, որ Մասեհյանի օգնությամբ նա պարսկերեն է թարգմանել Շեքսպիրի գործերից: Պարսից նոր իշխանավորը հարմար է գտնում իրեն խորհրդական-դիվանագետ նշանակել Հովհաննես Մասեհյանին: Նա Բեւլիքից Վիեննա է կանչում իր խորհրդականին, և միասին ուղևորվում են Պարսկաստան:

Ուղևորները Դոնի-Ռոստովից Բաքու են ժամանում 1911 թ. հունվարի 5-ին և մեծ պատիվներով ընդունվում իշխանությունների և հասարակության կողմից: Խնամակալի և Մասեհյանի գալստյան առթիվ Բաքու են եկած եղել Պետերբուրգի պարսից դեսպանը, Թիֆլիսի հյուպատոսը և պաշտոնական այլ անձինք Պարսկաստանից: Պարսից հյուպատոսարանում խնամակալը և Մասեհյանը ընդունում են քաղաքի պարսկական դպրոցի աշակերտների, ուսուցիչների և մտավորականության ներկայացուցիչներին:

Տեղ հասնելով, Մասեհյանը իշխանությանն է ներկայացնում ժողովրդական ստորին ու միջնակարգ դպրոցների բավական լայն ցանց ստեղծելու և Թեհրանում համալսարան բացելու նախագիծ: Մրազիրն ընդունվում է: Թեհրան են հրավիրվում եվրոպացի արևելագետ պրոֆեսորներ: Համալսարանն հիմնվում է նույն տարվա հունիսին: Մասեհյանը, անշուշտ, նույնպես դասախոս է նշանակված եղել Թեհրանի համալսարանում, սակայն երկար չի աշխատել, քանի որ աշնանը հեռացել է Պարսկաստանից:

Պարսկաստանի վիճակը խառն էր ու ծանր: Թեհրանում գտնված ժամանակ Մասեհյանը կանգնում է դեմոկրատական-սահմանադրական ուժերի կողմը: Մահմեդ Ալի շահը, որ երկրից հեռացել էր նյութական բավարարություն ստանալով, Թուրքմենիայում բանակ կազմելով՝ մտել էր Պարսկաստան և ձգտում էր վերականգնել կորցրած գահը: Պարսկաստանի զինված ուժերը Եփրեմ Դավթյանի գլխավորությամբ մի քանի անգամ ջախջախում են ուզուրպատորական բանակը, Մահմեդ Ալին հազիվ գլուխն ազատած՝ փախուստի է դիմում: Պետք է նկատել, որ Եփրեմ Դավթյանը դեմոկրատական ուժերի առաջնորդն է եղել, սահմանադրության ջերմ և նվիրված պաշտպանը: Առանձին ակնարկներ կան, որ Մասեհյանը հեղափոխության ժամանակ օգնել է Եփրեմ խանին (ինչ-

պես կոչել են նրան զինվորները), հետևապես դիվանագետը նույնպես կողմնակից է եղել սահմանադրական կարգերին. «Որպես ազատամիտ զաղափարների կողմնակից,—ասում է Դարֆին,—և փորձառու դիվանագետ, նա մեծ օգտակարություն է ցուցաբերում նվիրեմ խանին, սերտորեն գործակցելով նրա հետ»:

Մասեհյանը պարսից իշխանություն մեջ բացառիկ բարձր հեղինակություն էր ոչ միայն գրաված պաշտոնով, այլ նաև որպես տեսական ու գործնական պատրաստություն և հասարակական նկարագիր ունեցող պետական գործիչ: Նասր-ուլ-Մուլքն ըստ արժանվույն է գնահատել Մասեհյանի ձիրքը և Պարսկաստանին արած նրա ծառայությունները: Պետական խորհրդում կառավարության որոշ անդամներին մեղադրելով սուբյեկտիվիզմի և շահասիրության մեջ, որպես դրական օրինակ նա մատնացույց է արել Մասեհյանին:

Մասեհյանը Պարսկաստանում մնում է մինչև 1911 թ. նոյեմբերի սկիզբը: Սկզբում նրան ուզում էին դեսպան նշանակել Վաշինգտոնում: Հովհաննես խանը բացի հայերենից տիրապետում էր պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, հունարեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, իտալերեն, ռուսերեն լեզուներին: Իսկ թե ինչո՞ւ նրա Վաշինգտոն գնալու հարցը փոխվել է, հայտնի չէ: Դարֆին վկայում է. «1912-ին հակառակ երկրի սահմանադրական օրենքի, որի համաձայն ոչ իսլամը չէր կարող դեսպան լինել, Նասր-ուլ-Մուլքի համառ պնդումների վրա Մասեհյանը նշանակվում է Բեռլինի պարսից լիազոր դեսպանը»:

Մասեհյանը Բեռլինում մնում է մինչև 1916 թ. մարտի վերջը: Այդ տարիներին շեքսպիրյան թարգմանությունները նա հասցնում է 12-ի: Թարգմանում է նաև «Փառուստ»-ը և հատվածներ Տագորի նշանավոր «Պարտիզան»-ից:

Մասեհյանը դեռևս 1910-ական թվականներից մոտ է եղել Ավետիք Իսահակյանի հետ, որը խրախուսել ու ոգևորել է նրան թարգմանությունների հարցում: Իր հերթին Մասեհյանն օգնել է քաղաքական վտարանդի Ավ. Իսահակյանին՝ ծալտյալ ապրելու Եվրոպայում, բանաստեղծին ապահովել է պարսկահայտակ հայի անձնագրով՝ Ավետիք Բայազիդ անունով:

Խիստ պատասխանատու շրջաններում, երբ միջազգային հարաբերությունները անչափ բարդացել ու խճողվել են, դեսպան Մասեհյանը հանգես է բերել նուրբ և շրջահայաց ողջախոհություն, մեծ տերությունների խարդախ ու անարդար քաղաքականությունից զուլս հանելու, իր երկրի ամբողջականությունն ու պետական իրավունքները պաշտպանելու համար: Նա ղեկավարել է դիվանագիտական և հյուպատոսական այլ հաստատություններ նաև Մյունխենում, Շտուտգարդում, Դերզդենում և Գերմանիայի ուրիշ քաղաքներում, Եվրոպայի այլ կենտրոններում:

Մասեհյանը 1916 թ. մարտին ետ կանչվելով Բեռլինից, անցնում է Փարիզ, սպասելով նոր կարգադրությունների Թեհրանից:

Նույն տարվա ապրիլին, ինչպես հայտնի է, մարդկությունը նշում է Շեքսպիրի մահվան 300-ամյա հոբելյանը։ Մասնհայանի թարգմանությունների համբավը, ինչպես նշել ենք, հասել էր Անգլիա։ Շեքսպիրի հոբելյանական հանձնաժողովը հրավեր է ուղարկում հայ թարգմանչին՝ մասնակցելու շեքսպիրյան համաշխարհային համաժողովին։ Հոբելյանին նվիրված բազմամարդ միտինգը մեծ հետաքրքրությամբ է ընդունում արևելքի շեքսպիրագետի ինքնատիպ բանախոսությունը։

Լոնդոնյան տոնահանդեսներից Մասնհայանը Փարիզ է վերադառնում հունիսին։ Դեսպանական պաշտոնից դեռևս նա չէր արձակվել։ Թեհրանը նրան առաջարկում է պաշտոնավարել երկու մայրաքաղաքներից մեկում, հավանաբար Փարիզում կամ Լոնդոնում։ «Դեռևս,—գրում է Մասնհայանը,—գտնվելով պարսից կառավարության ծառայության մեջ, որ երկու տարբեր դեսպանական պաշտոն առաջարկած լինելով՝ այժմ էլ պնդում է, որ այդ երկուսից մեկը ընտրեմ»⁸։ Իսկ թե ինչպե՞ս է, որ նա չի աշխատել և ոչ մի տեղ՝ դրանից հետո մոտ տաս տարվա մեջ, հայտնի չէ։ Այդ մասին հիմնավոր բան ասելու համար հաստատուն տեղեկություններ դեռևս չկան։ Դեռորդ Դարֆին ակնարկում է, թե «1916—1927 թվականները Մասնհայանը պաշտոններից հեռու պահվեց»⁹։ «Պահվեց» բառը այստեղ խորհրդավոր է հնչում։ Բանաստեղծ-բանասերը չի կամեցել փակագծելը բացել, թերևս, պարսից կառավարությունը ցանկալի չի համարել Մասնհայանի մնալը դիվանագիտական ասպարեզում։ Ընթադրելի է, որ նրա պաշտոնավարության հարցը երկար քննության առարկա եղած լինի Թեհրանում և հակառակորդները, որ կային անշուշտ, անհաճանք դիմադրած լինեն։ Թերևս պարսից մայրաքաղաքում անտեղյակ չէին, որ Մասնհայանը խիստ շահագրգռվածություն ու հոգատարություն էր հանդես բերել հայկական դատի նկատմամբ։ Արդեն հայտնի էր դարձել հայ պատվիրակության նրա անդամ լինելու լուրը։ 1916 թ. հունիսից Մասնհայանը մտնում է Պողոս Նուբարի գլխավորած Հայկական ազգային պատվիրակության կազմի մեջ, որ լիազորված էր բանակցություններ վարելու դիվանագիտական շրջաններում։

Հիշյալ պատվիրակության մեջ Մասնհայանի մնալու տևողության և նրա հետագա գործունեության մասին այլ տեղեկություններ առայժմ չկան։ Անկասկած է, սակայն, որ նա առավելագույնն է արել՝ դուրս բերելու հայ ժողովրդական զանգածներին այն մղձավանջային կացությունից, որի մեջ նրանց նետել էր պատերազմը և թուրքական բարբարոս վարչակարգը։

Մասնհայանը 1919 թ. օգոստոսին Փարիզից մեկնում է Լոզան, ուր հանդիպում է իր մտերիմ բարեկամ Ավ. Իսահակյանին։ Այստեղից նա ճանապարհվում է Բաղենի հանքային ջրերը, որից հետո՝ նորից Փարիզ։ Միջազգային դիվանագիտական այս խառնարանում Մասնհայանը մնում է մոտ չորս տարի։ Ընթացքում Մասնհայանը

խորհրդականի աշխատանք է տարել պարսից դիվանագիտական միսիայի մեջ: 1920 թ. մարտին Մասեհյանը գտնվում էր Լոնդոնում:

1921—1923 թթ. Մասեհյանը Վիեննայի Միտթարյանների միջոցով հրատարակում է՝ «Համլիտը», «Օթելլոն», «Մակբեթը», «Վենետիկի վաճառականը» և «Մանֆրեդը»: Այդ տարիներին նոր հիմնադրված «Արեգ» ամսագրի էջերում նա հրատարակում է թարգմանություններ՝ Բայրոնից, Օմար Խայամից, Գյոթեից, Շիլլերից և այլ հեղինակներից: 1922 թ. ամռան ամիսներին Մասեհյանը հանգստանում է Իլլի և Զալցբուրգի «Հրաշալի շրջակայքում»:

Մասեհյանը 1924 թ. դարձյալ Լոնդոնում է: Այս մասին է վկայում նրա բազմաթիվ բարեկամներից մեկը՝ ճավահայ Հայրապետ Հակոբյանը: Վերջինիս «Հարգանք հանգուցյալ Հովհաննես խան Մասեհյանի հիշատակին» խորագիրը կրող հոդվածը մի հազվագյուտ և արժեքավոր վավերաթուղթ է անվանի դորժի քանական թվականների կյանքի մասին: «Մասեհյանի հետ ես առաջին անգամ ծանոթացա 1924 թ. Լոնդոնում,—ասում է Հակոբյանը,—երբ նա առանց պաշտոնի ապրում էր առանձնացած և շարունակում էր Շեքսպիրի հայերին թարգմանությունը բրիտանական մատենադարանում՝ իրեն հատկացված առանձին գրասեղանի վրա, օգտվելով աշխարհիս ամենահարուստ մատենադարանի անմահ բանաստեղծի գործերի ամենամեծ հավաքածուից... Դեռ հիշողությանս մեջ թարմ են Մասեհյանի ուշադրով, հետաքրքիր, բովանդակալից, սակայն զգույշ հասկացողությունները, երբ իրիկունները Լոնդոնի Ռոյալ Պալաս հյուրանոցի (Royal Palace Hotel) հյուրասնյակում միասին նստած երբեմն ժպտը երեսին, երբեմն տխուր-տրտում ու երբեմն էլ հուզված շեշտերով պատմում էր իր անցյալ կյանքից—գործերից դրվագներ և հետաքրքիր դեպքեր... Հանգուցյալը շատ բարեմասնությունների հետ միասին նաև հմուտ հնագետ էր, մանվանդ քաջ ծանոթ էր չինական հին հախճապակյա ծաղկամանների, պնակների, բաժակների և այլն և այլն (china, china ware), որոնցից, իրեն ասության համեմատ, ուներ բավականաչափ մեծ հավաքածո, որը և մտադիր էր նվիրել Հայաստանի պետական թանգարանին: Հանգուցյալը մեզ առաջարկեց ընկերանալ այցելելու Բրիտանական թանգարանը, նեղություն հանձն առավ մանրամասնաբար ցույց տալու մեզ պարսկական հին և թանկագին գորգերի, ինչպես և հախճապակյա իրերի (olol china) հարուստ հավաքածոներ. զնահատելի և պատշաճ բացատրություններով և տեղեկություններով, նվրոպայից վերադառնալուց հետո ուրախությամբ տեղեկանալով նրա՝ Լոնդոնի պարսից դեսպան նշանակվելու մասին, նամակով ուրախություն հայտնեցի իրեն այդ առթիվ, որին փութաց անմիջապես պատասխանել գեղեցիկ դարձվածքներով»¹⁰, Մասեհյանի շինական հիշյալ հավաքածուի, ինչպես և նրա հարուստ գրադարանի մասին որևէ տեղեկություն դեռևս չկա:

Թե որքան ժամանակ է Մասեհյանը աշխատել Բրիտանական թանգարա-

նում, մեզ անհայտ է. ենթադրելի է, որ հենց Լոնդոնից էլ 1926 թ. մարտի վերջին, երկար բացակայությունից հետո նա վերադառնում է Թեհրան, երբ արդեն Պարսկաստանի քաղաքական նոր կացությունը հնարավոր էր դարձնում այդ: Հայտնի է, որ Ղաշարները այլևս չկային պարսից արքունիքում, շահական գահը՝ 1925 թ. պալատական հեղաշրջմամբ, անցել էր Փեհլեիներին:

Որոշ փաստեր անուղղակի ենթադրել են տալիս, որ Մասեհյանը նվրդալուծում առժամանակ ապրել է իբրև վտարանդի: Այսպես. նշված պետական հեղաշրջումից հետո, նույն ժամանակամիջոցին Մասեհյանի հետ հայրենիք են վերադառնում այնպիսի գործիչներ, որոնք իսկապես քաղաքական վտարանդի էին. օրինակ, մեզ արդեն ծանոթ Նասր-ու-Մոլլը, նախկին պրեմիեր մինիստր Հասան խան Ֆուրուզի Դովլեհ¹¹, որոնց հետ Մասեհյանը բարեկամական փոխհարաբերությունների մեջ էր:

Անկասկած է, որ երկրի նոր ղեկավարությունը հրավիրել է նրանց, ինչպես և Մասեհյանին, վերադառնալ հայրենիք: Ապրիլ ամսին հեղաշրջման տարեդարձի առթիվ պալատում պետք է տեղի ունենային տոնահանդեսներ: «Գաղափար» դեմոկրատական հայերեն շաբաթաթերթը իր էջերում քննության է դրում, թե ո՞վ պետք է այդ հանդեսում ներկայացնի պարսկահայությունը: Բավական երկար ու լուրջ տարածայնություններից հետո առաջնությունը տրվում է Մասեհյանին: 1926 թ. ապրիլի 24-ին, տասնհինգ տարվա բացակայությունից հետո, Մասեհյանը նորից պարսից պալատում էր: Հայությունը նրան էր լիազորել ներկա լինել շահի տնկնդրությանը:

Հովհաննես Մասեհյանի երևալը Թեհրանում մի նշանակալից դեպք է համարվել: Մինչ այդ համայնքի ինքնավարության գործերը գրեթե երեսի վրա էին: Մոտիկից ծանոթանալով իրերի վիճակին, Մասեհյանը որոշում է վերականգնել ազգային հաստատությունները: Բավական նախապատրաստությունից հետո նրա հորդորով և նախաձեռնությամբ նույն տարվա սեպտեմբերին գումարվում է համայնքի ընդհանուր ժողով: Այստեղ որոշում է ընդունվում՝ համայնքի կուլտուր-կրթական գործը ղեկավարելու համար ստեղծել կենտրոնական մի խորհուրդ: Ամսի 9-ի ընտրությունների ժամանակ Մասեհյանը ընտրվում է այդ խորհրդի նախագահ¹²:

Նույն տարվա աշնանը նա առաջադրվում է պարսից մեջլիսի պատգամավորի թեկնածու՝ հարավային Պարսկաստանի հայության կողմից (դուրս եկած դեպուտատի փոխարեն): Մասեհյանը համակրելի ընդունելություն է գտնում ընտրողների շրջանում, ամենուրեք դրվատում են նրա մեծ ծառայությունները պետությանն ու ժողովրդին, ընդգծում են նրա ազնիվ ու անկաշառ հայրենասիրությունը, գիտական ու գործնական արժանիքները:

Ստանալով ընտրական ձայների բացարձակ գերակշռող մասը, Մասեհյանը ընտրվում է պարսից խորհրդաժողովի անդամ:

Մասնհյանը Թեհրանում մնում է շուրջ մեկ տարի, իրեն հատուկ ջանադրությամբ ղեկավարում ու կարգի է գցում թեհրանահայ կրթական ու մշակութային գործը։ Նրա անմիջական մասնակցությամբ է հրատարակվել «Դադափար» պարբերականի հավելվածը՝ «Նոր գաղափար» ստվար գրական ժողովածուն, ուր զետեղված են նրա՝ Տագորից կատարված թարգմանությունները¹³։ Նա աշխատակցում է նաև «Պարսկահայ տարեցույց»-ին, որտեղ տպագրում է մի քանի թարգմանություններ (հատվածներ), ինչպես և արևելագիտական բնույթի մի հոդված։

Մասնհյանը պարսից մեջլիսում իր պատգամավորական իրավունքները երկար չի պահում՝ ընդամենը ամիսներ։ Դարձյալ հրավիրվում է դիվանագիտական պաշտոնի, այս անգամ Լոնդոն։

Նորից Լոնդոն, նորից դիվանագիտություն, թերևս նորից Բրիտանական հուլակավոր թանգարան, շեքսպիրյան հարուստ հավաքածուներ։

Մասնհյանի դիվանագիտական աշխատանքի մասին բանաստեղծ Դարֆուստորես հաղորդած տեղեկությունները, հավանաբար, առնված են թարգմանչին լավ ճանաչող մարդկանց բանավոր պատմածներից, ինչպես նաև բարեկամների ու հարազատների վկայություններից։

«...Մասնհյանը քաղաքական ու դիվանագիտական մարդում մեծ հաջողություններ ունեցավ, նա իրապես լիազոր դեսպան էր։ Վստահելով հատուկյան և հավատարմության, արտառոց հրահանգներ չէին տրվում նրան և ոչ էլ անժամանակ միջամտում էին իր գործերի մեջ։ Նա դիվանագետ էր բառի ազնվական իմաստով։ Նրբամիշտ զարմանում ենք, այդ մարդը, որ խաբել չգիտեր, ստիլ չգիտեր, կեղծել ու շողոթորթել չգիտեր, ինչպե՞ս կարողացավ իր դժվարին պարտականությունները հաջողությամբ վարել։ Ըստ օտարների վկայության, նա իրեն պարտադրում էր՝ իր արտակարգ իմացականության ու անկեղծության շնորհիվ։ Նա երբեք թարգմանի միջոցով չխոսեց... Նա խորացած էր բոլոր խնդիրների մեջ, քաղաքական, տնտեսական, ցեղային, հոգեբանական ու բոլոր կարգի հարցերը շոշափում էր արտակարգ նրբամտությամբ և երբեք չէր դիմում երկդիմության, քաղաքական մարդկանց համար այդ սովորական դարձած գնեքին... Նա բոլոր խնդիրները լուծում էր մեծ ձեռնահասությամբ։ Կար նաև իր անձի արտակարգ հմայքը, որով նա կարողանում էր համոզել դիմացինին, այսպես ասած՝ նա քաղաքականության մեջ էլ արվեստագետ էր։ Նրա մեջ կար մի անբացատրելի ուժ, որ հարգանք էր ներշնչում դիմացինին. դա իր իրատեսությունն էր։

Բնութիւնում և Լոնդոնում օտար դիվանագետների մեջ նա բոլորից սիրված ու հարգված մարդն էր, իր՝ գիտնականի ու Շեքսպիրի թարգմանի համբավը տիրապետում էր նաև դիվանագիտական սրահներում։ Իր հաջողության նըպաստող պայմաններից էին նաև իր վարվելակերպը, իր բարի, սակայն

զուսպ բնավորութիւնը... Պաշտոնական ընդունելութիւնների պահերին բոլորի ուշադրության առարկան էր դառնում նա.... Իսկ առօրյա կյանքում նա ամենից համեստ ու հեզահամբույր մարդն էր»¹⁴:

Մասեհյանը բարձր բարոյական նկարագիր ունեցող երևելի անձնավորութիւն էր: Միրզոյանը գրում է, որ նա «անդամաճան էր իր սկզբունքին. իր բարեկամներին, իր նպատակներին և նույնիսկ իր հակումներին»: «Որպես գեղագետ,—շարունակում է Միրզոյանը,—նա խիստ բազմակողմանի զարգացած անձ էր: Մի գեղեցկուհի, մի պոեմա, մի նկար, մի արձան, մի երաժշտութիւն, մի վեհապանծ ճարտարապետութիւն գեղեցկութեան տեսակետից նրա համար հավասար կերպով ուսումնասիրութեան առարկաներ էին... Թշնամութեան ասպարեզում Մասեհյանը երբեք ինքնապաշտպանութեան սահմանը չի անցնել՝ ջախջախելու իր հակառակորդին,—ասում է հուշագրողը,—Մարդիկ հաճախ նրա մեջ շփոթում էին նուրբ ճաշակի պահանջը շքեղութեան պահանջի հետ»: Նա հնարավորութիւն ունիւր և հաճախ առիթ է ներկայացնել հարստութիւն կուտակելու, այն էլ շատ, սակայն նա դուրս չի եկել իր օրինական հասույթի սահմաններից»¹⁵:

Մասեհյանը չունեցում մնում է մոտ երկու տարի: 1930 թ. առաջին անգամ Պարսկաստանը դիվանագիտական փոխհարաբերութիւնների մեջ է մտնում Ճապոնիայի հետ: Նրկու տերութիւնների միջև կնքվում են առևտրական և այլ պայմանագրեր: Կողմերը պայմանավորվում են ներկայացուցիչներ փոխանակել՝ դեսպանական մակարդակով: Հովհաննես Մասեհյանը, որպես հեղինակավոր և բազմափորձ դիվանագետ, հրավիրվում է ստանձնելու Տոկիոյում Պարսկաստանի անդրանիկ դեսպանի պաշտոնը: Այստեղ նա փայլուն կերպով է կատարում իր պարտականութիւնները և արժանանում է շքանշանների՝ թե՛ Ճապոնիայի և թե՛ Իրանի իշխանութիւնների կողմից: Սակայն Ճապոնիայի կլիման աննպաստ ազդեցութիւն է թողնում նրա արդեն քայքայված առողջութեան վրա: 1931 թ. աշնանը հիվանդութեան պատճառով նա հրաժարական է ներկայացնում պարսից բարձր իշխանութեանը, որի պատասխանը չի ուշանում: Տոկիոյից Թեհրան դարձի ճանապարհին՝ խարբինում, նոյեմբերի 19-ին Մասեհյանը վախճանվում է մենութեան մեջ:

Դեկտեմբերի 4-ին Թեհրանի հայ համայնքում կազմվում է Մասեհյանի թաղման հանձնաժողով: Պարսից կառավարութեան որոշմամբ և հիշյալ հանձնախմբի աջակցութեամբ Մասեհյանի աճյունը տեղափոխվում է Թեհրան: 1932 թ. ապրիլի 1-ին սգավոր մայրաքաղաքը թաղում է Հովհաննես Մասեհյանին՝ արժանավայել բոլոր ծեսերով ու հանդեսներով, բազմամարդ հուղարկավորութեամբ: Մասեհյանի աճյունը հողին է հանձնվում Թեհրանից ոչ հեռու՝ Վախագ գյուղի ս. Գևորգ եկեղեցու գավթում:

1. Շեքսպիր, Կորիոլան, թարգմ. Հովհաննես Մասեհյան, Պելրուիթ, 1967, առաջաբան:
2. Թ. Ազատյան, Մշակույթի և ազգագրական տարեգիրք, Ա տարի, Կ. Պոլիս, 1947, էջ 81:
3. Դաբլի Գ., Հովհաննես Մասեհյան, Թեհրան, 1963, էջ 9:
4. «Շեքսպիրական», գ. 1, Երևան, 1966, էջ 146:
5. «Ալիք», Թեհրան, 1966, № 279:
6. «Հայրենիք», Բոստոն, 1933, № 3, էջ 87:
7. Դաբլի Գ., նշվ. աշխ., էջ 9:
8. «Շեքսպիրական», գ. 1, Երևան, 1966, էջ 373:
9. Դաբլի Գ., նշվ. աշխ., էջ 8:
10. «Արև», Ադեբտանդրիա, 1932, № 4123:
11. «Գաղափար», Թեհրան, 1926, № 17:
12. Նույն տեղում, № 23:
13. «Նոր գաղափար», Թեհրան, 1927, № 1, էջ 137—144:
14. Դաբլի Գ., նշվ. աշխ., էջ 10—12:
15. «Վերածնունդ», Թեհրան, 1932, № 7: